

תוכן העניינים

ז	תודות
1	מבוא
5	א. היצירות שעומדות במוקד הספר
15	ב. מצב המחקר
17	ג. מבנה הספר
19	ד. ציטוטים ומקורות
21	פרק ראשון: תשתית תיאורטית והיסטורית
21	א. פרודיה, קרנבל וריטואל: רקע תיאורטי
40	ב. פרובנס בימי הביניים: הרקע ההיסטורי
	פרק שני: "בימי בקבוק רבו בישראל פרושין":
56	עליית הספרות הפרודית לפורים ותפיסת התלמוד הבבלי
59	א. מאפייני התלמוד הבבלי בפרודיות לפורים
68	ב. פירוש ולימוד של התלמוד בספרד ובפרובנס
76	ג. הפרודיות על התלמוד ומעמדו התרבותי של התלמוד
	פרק שלישי: "בשעה שאינו לא יום ולא לילה": מתי קוראים
80	פרודיות לפורים?
81	א. פרודיות וקריאתן בימי הביניים
84	ב. הקשר של הפרודיות על התלמוד בימי הביניים למנהגי חג מקומיים
118	ג. בין סוגה ספרותית למקום בחיים
	פרק רביעי: "כי ישתגעו וכי יתהוללו": "מסכת פורים"
120	וחגיגת הפורים
121	א. פורים: מצוות ומנהגים

- 122 ב. "מסכת פורים" לקלונימוס בן קלונימוס וחגיגות הפורים
 134 ג. "מסכת פורים" כטקסט מוסרי
 152 ד. בין טקסט, מנהג וחברה

פרק חמישי: "יפה פירש בן ביבי זכור לטוב": התקבלות

- 156 **הפרודיות בעת החדשה המוקדמת**
 156 א. מסירת הפרודיות הימיי-בינימיות
 189 ב. השפעת הפרודיות על יצירות אחרות

פרק שישי: "וכל שונה במ עתידים להכוות בגחלתה של תורה":

- 210 **מתנגדי הספרות הפרודית לפורים**
 213 א. מתנגדי המסכתות
 221 ב. מתי קוראים מסכתות פורים?
 225 ג. ההשפעה הלוריאנית וספרות התיקונים לפורים
 230 ד. בין תיקון לפרודיה

סיכום

- 233 א. הפרודיה והתלמוד
 234 ב. פורים, פרודיה, קרנבל וריטואל
 236 ג. הספרות הפרודית לפורים וההיסטוריה של הספר
 239 ד. הפרודיה הקדושה והפרודיה לפורים
 240 ה. הספרות הפרודית לפורים בין קודש לחול
 243

ביבליוגרפיה

- 247 **מפתח אישים**
 273 **מפתח נושאים**
 278 **מפתח מקומות**
 286

מבוא

בינואר 2020 פרסם הכתב והפובליציסט שלמה שמיר טור דעה קצר בעיתון "מעריב", ובו פנה לקהל הקוראים הרחב כדי לשכנע אותו להצטרף למחזור החדש של לימוד דף הגמרא היומי שנפתח זה עתה.¹ במאמרו תיאר שמיר את מרכזיותו של התלמוד בתודעה התרבותית:

ידע כל חילוני, תלמוד בבלי הוא יצירה מונומנטלית, שאין לו אח ודוגמה, לא בגודלה, לא בתוכנה ולא בכוח הישרדותה בשום דת, בשום אמונה ובשום אומה. יצירה כבירה, שכתובתה ועריכתה הושלמו במאה ה-500 [כך במקור], שמסמלת, מייצגת ומבטאת את הדת היהודית ואת היהדות יותר מכל ספר אחר. מבחינה הלכתית יותר מהתנ"ך. מעמדו המיוחד והיחודי של התלמוד כסמל ומהות היהדות היה הסיבה והגורם שכל כך התנכלו לקיומו. האפיפיורים הראשונים ראו בתלמוד את מקור העוצמה של הקיום היהודי. ברומא שרפו את התלמוד. גם בברצלונה התקיים טכס שריפת התלמוד. הנאצים ראו בתלמוד את הביטוי העליון והמרכזי של היהדות. הנאצים חיפשו, רדפו והשמידו כל זכר לספרי תלמוד.²

במאמר גדוש בפאתוס העמיד שמיר את התלמוד כסמל לייחודיות הקיום היהודי. עבורו התלמוד מבטא את הקיום היהודי הן בעיני היהודים עצמם הן בעיני שונאיהם, שלאורך הדורות הקדישו מאמץ רב כדי לפגוע בו ולמחות אותו מעל פני האדמה.

מובן שאת הדימוי הרווח של התלמוד כמייצגם של החיים היהודיים, או של "מהות היהדות", לא המציא שמיר.³ אולם בדומה ליצירות קנוניות אחרות, במרוצת הדורות היה התלמוד מרכז של ביטויים תרבותיים רבים ומגוונים, ותפקידו

1 על לימוד דף הגמרא היומי ראו ברלין, חרושת התלמוד.

2 שמיר, ידע כל חילוני.

3 ראו לדוגמה איך בחר לאחרונה להגדיר את התלמוד בארי סקוט וימפיהיימר בספרו: *The Talmud: A Biography*; וימפיהיימר, תלמוד, עמ' 1; וראו גם את הדיון המבואר על התלמוד בספרו האחרון של ישי רון צבי ויעקב צ' מאיר: מאיר, רון-צבי, התלמוד.

התרבותי לא הסתכם אך ורק בלימוד, בוויכוחים וברדיפות. שפתו של התלמוד ותוכנו ליוו את היהודים גם בחיי היום-יום שלהם, בשעה ששמעו דרשה בבית הכנסת או חידוד לשוני בקרן רחוב.

ספר זה עוסק באחד מן הביטויים המפתיעים לכאורה למעמדו התרבותי של התלמוד, שאופיו שונה במידה רבה מתיאורו חמור הסבר של שמיר. לכאורה אין בו חרדת קודש, אלא בעיקר שמחה וקלות ראש נהנתנית כמעט. במאה הארבע-עשרה התלמוד הופך לראשונה להשראה ליצירות פרודיות. מחברי היצירות האלה השתמשו בצורתו ובשפתו הייחודית של התלמוד, ועיצבו בדמותו בתי מדרש מהופכים לחג הפורים, שבהם אמוראים מפוקפקים, כמו רבי שקרן או רבי זללן, מקיימים דינים ארכניים בסוגי היין שרצוי לשתות בחג הפורים ובתפריט הנדרש לסעודות החג.

כבר בתקופות קדומות התאפיין פורים באווירה קלילה ועליזה, בניגוד למועדים אחרים בלוח השנה היהודי שמתאפיינים פעמים רבות בדרישות ובהגבלות הלכתיות חמורות. האופי ההיתולי של פורים, שנשען על רעיון ההיפוך כאחד הקווים המנחים של מגילת אסתר ועל הכרזות כדוגמת "משנכנס אדר מרבין בשמחה" (תענית כט ע"א) ו"חייב איניש לבסומי בפוריא עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי" (מגילה ז ע"ב), בא לידי ביטוי כבר בחיובים הנלווים לחג. כידוע, לפורים ארבע מצוות: קריאת המגילה, עריכת סעודה, משלוח מנות ומתנות לאביונים. מצוות הסעודה, שבהקשרה נזכר הציווי להשתכר, מדגישה עד כמה פורים הוא פרק זמן מוגדר בעל מאפיינים פסטיביים שחורגים ממועדים אחרים בשנה.

אופיו של פורים היה מסגרת לביטויים תרבותיים שונים. פורים הוא החג שבו אופי הקריאה בבית הכנסת משתנה. המגילה לא נקראת כמו קטעים אחרים מכתבי הקודש שנקראים בציבור, אלא מלווה בחלק מהמסורות ברעשי רקע של המשתתפים. לחג נוצרו מנהגים מקומיים כדוגמת הכאת דמותו של המן הרשע בצורות שונות, קיום תהלכות, לבישת תחפושות, חגיגות ונשפים מיוחדים.

השמחה והחגיגה שמלוות את פורים, לצד המנהגים השונים, באות לידי ביטוי בולט ביצירות אמנות שנועדו במיוחד לזמן זה. פורים הוא החג שאתו מזוהים הניצנים הראשונים של התיאטרון היהודי החל במאה השש-עשרה;⁴ תחילה באיטליה ביצירתו של יהודה סומו,⁵ ולימים בדמותם של מופעי הפורים שפיל

4 שירמן, תולדות השירה והדרמה, עמ' 52–62.

5 סומו, צחות בדיחות דקידושין; ורשובסקי, קריאה אינטרטקסטואלית; ליפשיץ, לשון הקודש.

ביידיש.⁶ פורים נתפס גם כחג שמייצג את ראשית המחול היהודי.⁷ אולם מימי הביניים הביטוי התרבותי המזוהה ביותר עם חג הפורים הוא הספרות הפרודית לפורים. זו מקיפה טקסטים מסוגים שונים, כמו פרוזה ושירה, שמתאפיינים רובם ככולם באותה טכניקה ספרותית פשוטה: הם מבוססים על יצירות וסוגות קנוניות ומקודשות מארון הספרים היהודי. הפרודיות כתובות בשפה ובסגנון של היצירות המוכרות, אולם התכנים ההלכתיים והתיאולוגיים של היצירה המקורית מוחלפים בדיונים שמתמקדים בעיקר בשבח האכילה המוגזמת והשתייה לשוכרה בחג.

הביטוי המוקדם ביותר לטקסט פרודי לפורים שמוכר במחקר הוא "קידוש ליל שיכורים" ("ליל שיכורים הוא זה הלילה"), פיוט פרודי שמבוסס על פיוט ללילה הראשון של פסח בקהילות אשכנזיות.⁸ "ליל שיכורים" נכתב ככל הנראה במאה השתים-עשרה במרחב אשכנזי. הוא הופיע ב"מחזור ויטרי" ומיוחס לרבי מנחם בן אהרן.⁹ אולם הספרות הפרודית לפורים לא הסתכמה ביצירות פרודיות שמבוססות על פיוטים. במשך השנים נכתבו פרודיות מיוחדות לחג בהשראת כל אחת מהסוגות הבולטות בעולם הספרות היהודית הקנונית. אפשר למצוא פרודיות על ספרות שאלות ותשובות, על תפילות וברכות ואפילו על ספרות מיסטית ועל הזהר.¹⁰

אף ש"ליל שיכורים" הופיע כבר במאה השתים-עשרה, הביטויים הבולטים והמשמעותיים יותר של הסוגה הופיעו דווקא מאתיים שנה לאחר מכן, ובאזורים גאוגרפיים שונים, בדמותן של שלוש יצירות פרודיות: פרודיה על התלמוד ושמה "מסכת פורים" שכתב קלונימוס בן קלונימוס ברומא, והפרודיות "ספר חבקבוק" על המקרא ו"מגילת סתרים" על התלמוד, שתיהן פרי עטו של רבי לוי בן גרשום (רלב"ג) בפרובנס. "מסכת פורים", "ספר חבקבוק" ו"מגילת סתרים" היו ליצירות הפופולריות והבולטות בסוגה. הן הועתקו פעמים רבות, ובמהלך המאה

6 שמרוק, מחזות מקראיים; בוצר, פורים שפיל; בלקין, פורים שפיל.

7 פרידהבר, מחול בפורים.

8 ראו דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ג, עמ' 33, סעיף 723; פרנקל, מחזור פסח, עמ' 9-15.

9 דוידזון, פרודיה, עמ' 4-5.

10 שתי הסקירות המקיפות של הספרות הפרודית לפורים הן עדיין סדרת המאמרים של מוריץ שטיינשניידר *Purim und Parodie* (שטיינשניידר, פורים ופרודיה) וחיבורו של דוידזון *Parody in Jewish Literature* (דוידזון, פרודיה). דוידזון אמנם עוסק במחקרו בפרודיות יהודיות באופן כללי, אולם הוא מקדיש מקום נרחב במיוחד ליצירה הפרודית לפורים. שתי הסקירות הן בנות יותר ממאה שנה, ועל כן חלק מן המידע שמופיע בהן לא מעודכן. הזמינות הגדולה של כתבי יד ודפוסים שלא היו זמינים לשטיינשניידר ודוידזון ומצב החומרים היהודיים בספריות שונות במאה העשרים ואחת דורשים סקירה ביבליוגרפית חדשה שתכלול תיאור מפורט יותר של כל היצירות המוכרות בסוגה.

השש-עשרה נדפסו פעמיים – לראשונה ב-1513 על ידי גרשם שונצינו בפיזרו, ושוב ב-1552 על ידי דניאל בן קורניליו בוונציה.¹¹ אף שיצירותיהם הפרודיות של קלונימוס בן קלונימוס ושל רלב"ג לא היו תלויות זו בזו או קשורות זו לזו מבחינה תמטית, כבר מהדפוס הראשון (פיזרו, 1513) הן הופיעו יחד זו לצד זו, גם במהדורות הנדפסות וגם ברוב כתבי היד המאוחרים. מעתיקים ומדפיסים התבלבלו פעמים רבות בין היצירות והתייחסו אליהן כיצירה אחת גדולה. השפעת הפרודיות לפורים של קלונימוס ורלב"ג לא מסתכמת רק בתפוצה הרחבה יחסית שלהן, אלא גם בהשפעה הגדולה שלהן על יצירות מאוחרות יותר בסוגה. "מסכת פורים", "ספר חבקוק" ו"מגילת סתרים" היו הראה לפרודיות נוספות שהתבססו גם הן על הספרות התלמודית.

הופעתן של הפרודיות "מסכת פורים", "ספר חבקוק" ו"מגילת סתרים" והיסטוריית המסירה שלהן לאורך הדורות השפיעו באופן מהותי על הסוגה הספרותית כולה ועיצבו אותה מחדש. נוסף על כך, הן הפכו דווקא את הפרודיה על התלמוד לתופעה הספרותית המפורסמת והמזוהה ביותר עם הסוגה כולה, שנפוצה ובולטת יותר מפרודיות על פיוטים ותפילות, וקודמת לפרודיות על ספרות שאלות ותשובות או ספר הזוהר, תופעה שבמידה רבה חצתה קהילות ומרחבים גאוגרפיים. מחקר זה עוסק בספרות הפרודית לפורים ומתמקד בראשיתה ובחשיבותה ההיסטורית-תרבותית, עם יצירותיהם של קלונימוס ורלב"ג.

הפרודיות הן תופעה ספרותית ותרבותית ייחודית. מן הצד האחד, הן כוללות מרכיבים רבים שאפשר לתאר כ"לא הולמים". הפרודיות משתמשות בטקסטים המקודשים ביותר בארון הספרים היהודי כדי ליצור טקסטים בעלי מטרה אחרת לגמרי: לבדר ולעורר צחוק. מן הצד האחר, קשה להתייחס לפרודיות לפורים כיצירות "חילוניות", מפני שהן מעוגנות בלוח השנה היהודי, והן נועדו להיקרא ולהיות מבוצעות בזמן אחד ויחיד בשנה. חרף האופי הקליל של חג הפורים, כתיבה וקריאה של פרודיות הן חלק ממערך של מנהגים קבועים, שאף שאין להם חיוב הלכתי, הם חוזרים מדי שנה בשנה. אם כך, לצחוק שמעוררות הפרודיות לפורים אפשר להתייחס כצחוק ריטואלי שקשור לאופיו ההיתולי של חג הפורים ולמצווה לשמוח במהלך החג. לכן לפרודיה לפורים מקום תרבותי מיוחד. זוהי סוגה שתמיד עומדת "בין לבין": בין קודש לחול, בין תרבות גבוהה וקנונית להומור נמוך ובין יצירה ספרותית לריטואל דתי.

לצד חשיבותן של "מסכת פורים" ו"מגילת סתרים" להבנת חגיגות הפורים, הפרודיות הראשונות על התלמוד מן המאה הארבע-עשרה הן מקור חשוב להבנת

החברה היהודית וההיסטוריה הספרותית שלה בימי הביניים המאוחרים. חיבוריהם של קלונימוס ורלב"ג, שהתגבשו כמעט באותן שנים, מבטאים לא רק מגמות של התפתחות בעולם הספרות היהודי בן הזמן בכלל, ובסוגה של היצירה הפרודית לפורים בפרט; הם לא רק סימן למעבר ליצירות פרודיות שאפתניות, משוכללות ויומרותיות יותר; אלא הם גם מבטאים תהליכים חשובים בהתקבלות הספרות התלמודית, בייחוד בפרובנס, אזור המוצא של קלונימוס ורלב"ג. הפרודיות על התלמוד מימי הביניים מייצגות סוג חדש של התייחסות לטקסט התלמודי. בניגוד לשימושים הרווחים בתוכני התלמוד בספרות היהודית הימי-ביניימית, ביצירות הפרודיות התלמוד הוא לא רק מקור לתכנים, אלא גם סטנדרט ליצירה ספרותית. הפרודיה מפרקת את התלמוד למאפיינים הצורניים והאסתטיים שלו ומשתמשת בהם כדי לייצר יצירה ספרותית חדשה. שימוש מעין זה בספרות התלמודית מלמד על רפלקסיה בנוגע לצורתו, לשפתו ולסגנונו של הטקסט התלמודי.

המרכזיות של הפרודיות על התלמוד במאה הארבע-עשרה, הן מבחינת הבנת מקומו של התלמוד בחברה היהודית הפרובנסלית במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה והן מבחינת הבנת ההיסטוריה הפנימית של הספרות הפרודית לפורים, הופכת את היצירות הללו למוקד הטבעי של ספר זה. סיפורה של הספרות הפרודית לפורים על התלמוד – החל במאה הארבע-עשרה עם יצירותיהם של קלונימוס ורלב"ג, דרך פרודיות שנכתבו בהשראתן במאות הבאות, וכלה בקריאה להחרים ואף לשרוף את היצירות במאה השמונה-עשרה – יעמוד בלבו של ספר זה, וילך בשני קווים עיקריים: האחד הוא הרקע התרבותי והאינטלקטואלי שמלווה את הכתיבה, את ההפצה ואת הצריכה של יצירות פרודיות, ובכלל זה היחס לתלמוד כסטנדרט ספרותי; השני הוא סיפור התפתחותה הפנימית של הספרות הפרודית לפורים, אופן תפקודה והיחסים בינה ובין קהל הקוראים והמבצעים שלה בימי הביניים המאוחרים ובעת החדשה המוקדמת.

א. היצירות שעומדות במוקד הספר

"מסכת פורים" לקלונימוס בן קלונימוס

"מסכת פורים" לקלונימוס בן קלונימוס היא הפרודיה הראשונה על התלמוד המוכרת במחקר. קלונימוס בן קלונימוס (1286–1328 לערך) הוא יליד ארל (Arles) שבפרובנס. במשך חייו התגורר בברצלונה, שבה למד ערבית, וברומא, שבה עבד עבור מלך נפולי ועסק בתרגום חיבורים מדעיים ופילוסופיים מערבית